
Engedelmeskedni és alkotni.

A chilei jezsuiták és a politika Frei, Allende és Pinochet kormányzata idején

Antje Schnoor, a münsteri Westfälische Wilhelms-Universität tudományos munkatársa 2014-ben védte meg a chilei jezsuiták 1962 és 1983 közötti történetét feldolgozó doktori disszertációját. A munka nem csak a hazai tudományos közvélemény által jóformán ismeretlen téma miatt figyelemre méltó. A szerző, a történet megjelenítéséhez olyan módszertanilag átgondolt kreatív elbeszélésmódot talált, melynek alkalmazása minden egyháztörténeész számára új impulzusokat adhat.

Európában a latin-amerikai-katolikus egyházzal kapcsolatban az Argentinából érkező Jorge Mario Bergoglio pápává választásáig jóformán csak az úgynevezett felszabadítási teológiával kapcsolatos viták keltettek érdeklődést. E távoli és exkluzív jelenség egyébként terjedelmes (és belterjes) teológiai diskurzusa azonban alig érintette a *miliőt*, amelyre a felszabadítás teológiája reflektált. A történeti kontextus a hittudósok vitájában marginális volt és az is maradt.

A disszertáció tárgya, hogy a chilei jezsuiták, elsődlegesen a szociális kérdés kezelésére létrehozott központjuk, a *Centro Bellarmino*, és az általa kiadott *Mensaje* című lap jezsuitái milyen politikai irányt képviseltek, és miként próbálták elképzeléseiket a politikai és az egyházi színtereken érvényesíteni. A vizsgált időszak Eduardo Frei kereszténydemokrata politikus választási győzelmétől a szocialista Salvador Allende megválasztásán át Augusto Pinochet katonai diktatúrájának első évtizedét öleli fel.

Schnoor kiindulópontja, hogy törés és kontinuitás csak akkor ragadható meg, ha a vizsgálat átível a politikai cezúrákon. Az aktuális hozzáállás csak a hatások és ellenhatások rendszerében, a történeti fejlődés konkrét összefüggéseiben válik érthetővé. A jezsuiták szerepét és a *Mensaje* diskurzusát ennek megfelelően csak a chilei politikatörténet több szakaszát átfogó időben lehetséges feltárni. Középhosszú perspektívában, egy konkrét vallási aktor vizsgálatával már tiszta tendenciák is megragadhatók.

A munka központi gondolata, hogy a jezsuiták politikai állásfoglalásai és cselekvései csak a renden belüli engedelmisségi elképzelések változásával összefüggésben értelmezhetők, amit a II. Vatikáni Zsinat és a XXXI. általános rendgyűlés (1966) eredményezett. Az ignáci engedelmisség-fogalom problematikussága intenzív vitához, a teológiai gondolkodás változásához vezetett. Az intézményesült katolikus egyházat szigorú hierarchikus struktúra jellemzi. Az autoritás és az engedelmisség alapvető norma, utóbbi a jezsuita szerzetesi habitus cselekvést is meghatározó központi eleme. Ezt figyelembe véve, a gyakorlat vizsgálatakor elsőként a normát, illetve a norma értelmezését kell megértenünk. Csak ez után következhet a norma által meghatározott elképzelések kivitelezésének értékelése, ami a körülmények függvénye, azaz hatalmi kérdés is, nem csupán vallási probléma. Az engedelmisség vallási mozzanata a cselekvés lehetőségein túl a cselekvés céljaival is összefüggésben áll. Az engedelmisségről zajló viták eredményeként a jezsuiták számára a norma az emberek javára végzett szolgálatként tűnt fel: a társadalmi igazságosság melletti kiállás az engedelmisség megélésének új formájaként jelent meg.

A társadalmi igazságosság kérdése körül egyre erősebb volt az a nézet, hogy a Társaságnak világszerte aktívan részt kell vennie a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelemben. Ezt a törekvést erősítette meg a XXXII. általános rendgyűlés (1974) határozata: *„Küldetésünk ma: a hit szolgálata és az igazságosság előmozdítása”*. (A szegények iránt való elköteleződést nem a XXXI. általános rendgyűlés tette alapulvív. A rend belső fejlődését tekintve ennél korábbi a nyitány. A feladatok hierarchiájának átrendeződése csak a longue durée-ben értelmezhető és alapvetően Jean-Baptiste Janssens generalátusához, az 1949-ben a szociális apostolkodásról kiadott körleveléhez köthető.) Az igazságosság előmozdítása és az engedelmisség kérdése a latin-amerikai egyházak esetében sajátos módon fonódott össze. A mérhetetlen nyomor tapasztalatából fejlődött ki a felszabadítás teológiája, mint az evangélium és a társadalmi problémák teológiai reflexiója, melynek kidolgozásában számos jezsuita játszott meghatározó szerepet. E nézetek alapvető hatást gyakoroltak a Latin-amerikai Püspöki Konferencia (CELAM) döntéseire. A latin-amerikai püspököknek 1968-ban, a kolumbiai Medellínben tartott konferenciája kijelentette, hogy *„az igazságtalan helyzetet intézményesített erőszaknak lehet tekinteni”*, s hogy ez a politikai és társadalmi struktúrákban *„mélyreható változásokat eredményező merész újításokat”* követel.

Ebben az összefüggésben jelentek meg a jezsuiták nyilvános – elsősorban a *Mensaje* című lapban publikált – állásfoglalásai. Ez újabb tényezőt

von be az elemzésbe, a lap állásfoglalásainak helyi egyházi fogadtatását. Ezt vizsgálva Schnoor a chilei katolikus egyház – elsősorban a püspöki kar – általános hozzáállására kérdez rá. Miről tudósít a chilei jezsuiták története, ha a chilei katolikus egyház történetét akarjuk megragadni?

A chilei egyház – állapítja meg – a többi latin-amerikai országhoz képest korábban és bátrabban fordult a szociális kérdés felé. A fennálló állapotok fenntartásában érdekelt konzervatív politikai erők iránt is sokkal kevésbé köteleződött el, mint a környező országok egyházai. Nem függetlenül a helyi adottságtól: Chilében erős kereszténydemokrata párt (*Democracia Cristiana*, DC) működött – az Eduardo Frei vezette formáció programjára jelentős hatást gyakoroltak a jezsuiták –, és nagyobb nyitottsággal fordult a társadalmi reformok felé mint a térség konzervatív pártjai. Az erőteljes szociális programmal fellépő és nyílt egyházi támogatást élvező befolyásos kereszténydemokrata párt chilei jelenléte Latin-Amerika korabeli történetének egyedi jellegzetessége.

A kereszténydemokraták egységes egyházi támogatása 1967 táján kezdett megbomlani. A *Mensaje* köre egyre elégedetlenebb volt a kormány reformjaival. A következő években a szocialista programhoz egyre közeledő álláspontot képviselt, és 1970-ben üdvözölte Allende választási győzelmét. Bár a püspöki kar sem kampányolt a szocialista pártszövetség, az *Unidad Popular* (UP) ellen, de mivel osztotta az Allende kinevezésével kapcsolatos alkotmányos aggályokat, a politikai logika szerint a szocialisták ellenfeleinek oldalára került. Így állt elő az a helyzet, hogy a kormányzat részéről a *Mensaje* körét már önálló egyházi aktorként tartották számon és állásfoglalásaikat egyházi legitimációként értelmezték. Ez a chilei jezsuita tartományon (provincián) belül is feszültségeket okozott, hisz nem minden rendtag osztotta a lap szerzőinek véleményét. Bár a *Mensaje* a stabilitás érdekében a szocialisták és a kereszténydemokraták közötti dialógus érdekében foglalt állást, amitől a Keresztények a Szocializmusért (*Cristianos por el Socialismo*, CpS) – szintén a jezsuiták közreműködésével létrejött szervezete, az Allende mögött felsorakozott UP pártszövetség tagja – elzárkózott, a *Mensaje* számos kérdésben az utóbbival nyilvánvalóan azonos nézeteket képviselt. Együttesen konfrontálódtak a felszabadítás teológiájából levezethető forradalmi erőszak igazolásának vádjával.

Az erőszak alkalmazásának elméleti lehetősége az intézményesült igazságtalanságot fenntartó/teremtő *strukturális erőszak* problémakörében merült föl, mint a közjó érdekében a szeretet által legitimált forradalmi cselekvésmód. A *Mensaje* hasábjain ezzel kapcsolatban kibontakozó álláspont – „Csak az erőszakból fakadó [reaktív – B. G.] erőszak igazolható” – két-

ségtelenül igazolni látszott a kortárs kritika indokoltságát. Azaz lehetett olyan értelmezési mező, melyben az e tárgyban megnyilatkozó jezsuiták dilemmája – ami alapvetően összeegyeztethetetlen maradt a katolikus doktrínával és ezért saját közegében meddő elméleti konstrukciónak bizonyult – az erőszakos akciók igazolását jelentette. Ezzel együtt tény, hogy a jezsuiták sohasem foglaltak állást konkrét erőszakos tettek mellett.

A feszültségek a CpS egyik alapítója, a jezsuita Gonzago Arroyo szerepvállalása körül csúcsosodtak ki és egy időre a püspökök és a jezsuiták közötti ellentétte fajultak. Lényegében arról volt szó, hogy Arroyo saját felfogásának – személyén túlmenően is – mennyire tud érvényt szerezni a renden, és azon túl, az egyházon belül is. A probléma az egyház feladatának eltérő értékeléséből fakadt. Hol van a határa a politikai elköteleződésnek? Az autoritás sérelme nélkül meddig lehet rugalmas egy hierarchikus szervezet? Hogyan lehet egyszerre érvelni a pártpolitikai aktivitással és a közjó iránti érdektelenséggel szemben?

A Mensaje jezsuitáitól eltérően az Unidad Popular győzelme az egyházban és azon kívül is sokak számára inkább veszélyt jelzett. A Kuba által kínált minta az UD hatalmi elitjének példát, mások – köztük egyháziak – számára aggasztó perspektívát jelentett meg. A püspöki kar mindezenetre visszafogottan reagált a választás eredményére. Pontosabban ezt sugallja a téma irodalma, ami valójában a püspökök utólagos önértékelését tükrözi. Tény azonban, hogy számosan remélték, hogy a szocialista kormány elmélyíti a Frei által megkezdett szociális reformokat. A hierarchia álláspontjának vizsgálata azonban csak a felszín. Vizsgálata önmagában nem segíti elő a megértést és akár félre is viheti az értékelést. Hogy az eseményekről átfogó képet kapjunk, egy kevésbé vizsgált területet is be kell vonni a szemlébe. (Ezt teszi a szerző.) A chilei katolikus egyház tevékenysége csak a különféle – akár püspöki legitimáció nélkül működő – mozgalmak, egyházi szervezetek és a laikus hívők kezdeményezéseinek együttes vizsgálatával írható le. Csak együttes szemlélettel lehet vizsgálni az egyház akteur szerepét. Az egyház ernyője alatt több szereplő működik, akik a katolikus egyház heterogenitását jelentik meg. Ez az adottság az állammal való kapcsolatok megértésének a kulcsa. Joggal merülhet föl a kérdés, hogy az egyház e heterogenitása nem vallástörténeti megközelítéssel ragadható-e meg inkább? Nem a *stílusra* kellene-e irányítani inkább a fókusz? Olykor úgy tűnik, mintha a katolikus egyházon belül az élet különböző területein egymással összeegyeztethetetlen felfogások és mentalitások ütköznenek. Schnoor ezt a diszkrepanciát úgy hidalja át, hogy a katolikus világegyházat, és azon belül is a chilei katolikus egyhá-

zat számos különböző, egymással is konkuráló kommunikációs közösség vagy milió strukturált összességeként értelmezi. A kutatási paradigmától való eltávolodás helyett olyan mátrixot épít fel, mely a recenzens számára leginkább a szerepelméletben ismert tipizálással írható le: a munkában a progresszív, a fragmentáló és a megküzdő szerepek állnak össze kreatív rendszerré. A különféle nézőpontok egyidejű alkalmazása során derül ki, hogy e nézőpontok – intézményes, társadalmi- és történeti adottságok által meghatározott funkcionális szerepek – sokkal inkább kiegészítik, mint ellentmondanak egymásnak.

Számos példát lehetne sorolni arra – miként azt a teológia- és dogmatörténet egymással versengő iskolái bizonyítják –, hogy a katolikus hiten belül sokféle teológiai megközelítés lehetséges. Latin-Amerika esetében a problémát nem is a szokatlan kezdeményezések, sokkal inkább az Európából közvetített minta és az európaiaktól eltérő viszonyok diszharmoníája jelentette. A Zsinat ajánlásainak helyi recepciója olyannyira a helyi közegekhez kötődött, hogy a teológiai reflexió óhatatlanul konfliktusba került az európai perspektívából autentikusnak tekintett hitértelmezéssel. Ezúttal, a megszokottól eltérő szerkezetben az evangéliumi ihletésű radikális kezdeményezések olyan meghökkentő programot eredményeztek, melyek néhány esetben a katolikus tanításba integrálhatatlannak látszottak.

A katolikus egyház társadalmi tanítása európai kontextusban született és arra a valóságra vonatkozott. A latin-amerikai teológusok ezzel kapcsolatos kritikája abból a felismerésből fakadt, hogy a '60-as évektől kibontakozó fogyasztói társadalom nem képes megérteni a latin-amerikai valóságot. A társadalmi igazságosság érvényesítéséhez az európai katolicizmus perspektívájából – a „létező szocializmus” tapasztalata miatt – a kapitalizmus korrekciója tűnt kívánatosnak és járható útnak, Latin-Amerikában azonban másként látszott a helyzet. A periférián a kapitalizmus tűnt javíthatatlannak és lényegénél fogva az evangéliummal ellentétesnek. Az európai ajánlások nem voltak alkalmazhatók a helyi viszonyokra; ezek speciálisan latin-amerikai választ kívántak. Olyan autentikus programot, amely *ipso facto* emancipál az európai teológia hegemoniájától. Ebben a kontextusban – a fejlett ipari országok és a harmadik világ aszimmetrikus függőség jellemzően marxista alapvetésű elméleteinek (pl. a dependencia-elmélet) mintájára – a felszabadítás teológiája az „*európai teológiai imperializmus*”-ra adott reakció. Ami – Rómából nézve – az európai teológia univerzalizálásának megkérdőjelezését, azaz provincializálását jelent(het)te. Ezzel a háttérrel érthető, hogy milyen jelentősége van a felszabadítás teológiája megjelenésének a Jézus Társasága dekrétumaiban.

A küldetésből adódó velleitások és feladatok dilemmáját nem oldotta fel Pinochet 1973. szeptemberi katonai puccsa. A sok szempontból valóban kaotikus állapotok erőszakos felszámolását a jezsuiták és a püspökök is átmeneti megoldásnak tekintették. A kritika nem a hatalomátvétel jellegré irányult, hanem arra, hogy a hunta nem tért vissza a demokratikus viszonyokhoz. (A *Mensaje* hozzáállásának értékelését nyilván a cenzúra is nehezíti.)

A *Mensaje* került az erős kifejezéseket, cikkeiben a püspöki kar akkori (kritikus) állásfoglalásainak terminológiáját vette át. A helyzetet a szavak és a tettek közötti határozott aszimmetria jellemezte – pozitív értelemben. Azaz keveset beszéltek és sokat tettek. Jezsuita részről ilyen a Raúl Silva Henríquez, Santiago érseke által létrehozott Békebizottság munkájába való bekapcsolódás, a *Mensaje* olvasói rovata, mely az eltűntek és hozzátartozók közötti kapcsolat megteremtését szolgálta, a börtönpasztoráció, vagy az üldözöttek bűjtatása, menekítése. 1973 végétől kezdve egységesebb a hierarchia és a jezsuiták hangja, a kapcsolat már a puccs előtt érzékelhetően javult. Amikor a püspöki kar 1974-ben a megbékélés érdekében nyilvánult meg és ezért több oldalról is kritika érte, a *Mensaje* kelt védelmére, erősítve a püspökök tekintélyét, engedelmességre intve a híveket. (Amit magukra nézve korábban már meghaladottnak ítélték...) Az eltérő pozíciókból adódó lehetőségek párhuzamos érvényesülését és interakcióját a katonai diktatúra időszakában leginkább az állam és az egyház konfliktusának egy 1975-ös esete szemlélteti. Néhány pap, köztük két jezsuita, a militáns baloldal néhány tagjának külföldre szökését segítette ekkor, amiért letartóztatták őket. A tettükkel kapcsolatos egyházi reakciók az egyházi szereplők államhoz való viszonyának pozicionális meghatározottságáról tanúskodnak. Henríquez érsek nem legitimálta a lefoglalt törvénybe ütköző cselekedetét, de az evangéliumból levezethetőnek tartotta. Felszólalt az emberi jogok ügyében, a megszőktetettek kiadatásával szemben. Mint a chilei egyház feje respektálta az állam jogrendjét, miközben elvárta, hogy ismerjék el az egyházat, mint független intézményt. A *Mensaje* jezsuitái relativizálták a pozitív állami jogot, mint amin az evangélium szellemében túl lehet lépni, és jogosnak ismerték el a papok tetteit. Az érsek kritikáján annyiban léptek túl, hogy felhívták a figyelmet a kiadatás lehetséges következményeire. Megtehették, hisz szervezetként nem álltak olyan viszonyrendszerben az állammal, mint az érsek.

A politikai szituációra és a hierarchiához való viszonyra reflektál a *Mensaje* öndefiníciója is. A lap 1951-es alapításakor a *Keresztény üzenet a világnak a mából* alcímmel jelent meg. 1966-ban a hierarchiával való konf-

liklust és a zsinat pluralizmusát tükrözi a változtatás: *Egy egyházi üzenet a világ számára*. Ebben az időben a lapot a rendtagok részéről is számos kritika érte, azt a lapot egyébként támogató José Aldunate provinciális sem tekintette hivatalos provinciai periodikának, hanem egy irányzatnak, amivel nem kell, hogy mindenki feltétlenül azonosuljon. Pedro Arrupe rendfőnök ennél kötöttebb álláspontot képviselt: jelezte, hogy a *Mensaje* ugyan nem hivatalos lap, de mivel a Jézus Társaság lapja, nem állhat szemben a püspökökkel. Az egység Pinochet puccsát követően valósult meg, bár ekkor is voltak püspökök, akik kritizálták. Mégis, amikor 1975-ben a katonai rezsim be akarta tiltani, az egész püspöki kar a lap mellé állt. 1981-ben, a lap 30 éves jubileumán több püspök is a keresztény és nem egy keresztény üzenet közvetítőjeként minősítette. A támogatás nem csak elvi, hanem funkcionális jelentőséggel is bírt: a püspöki kar a lapnál jobban ki volt szolgáltatva a rezsim nyomásának, a kormány számára elfogadhatatlan püspökjelölteket Chile szentszéki követe jobbra sikerrel vétőzta, a rendszer iránt lojális püspökök kinevezésére is sor került.

Antje Schnoor egész munkája meggyőző érv a mellett, hogy az egyház politikai akteur szerepe csak a kapcsolatok és interakciók rendszerében értékelhető. A hierarchikus tagozódás nem teszi egyöntetűvé a tartást, az csak a lehető legtöbb szereplő bevonásával és párhuzamos vizsgálatával magyarázható. Ennek leírásához a szerző olyan dinamikus struktúrát alkotott, melyben minden egyes elem a másikkal kapcsolatban találja meg rendszertani helyét. Ez teszi lehetővé, hogy az aktivitást, a cselekvés irányát és a követendő magatartást mindvégig az adottságok adta lehetőségeket figyelembe véve elemzi. Ez a következetesen érvényesített nézőpont a dolgozat kimagasló erénye.

A kötet magyar nyelven való megjelentetése nagy hasznára volna a magyar történettudománynak – nem csupán egyháztörténeti relevanciája miatt.

Antje Schnoor: Gehorchen und Gestalten. Jesuiten und Politik in Chile unter Frei, Allende und Pinochet. (A chilei jezsuiták és a politika Frei, Allende és Pinochet kormányzata idején). Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westf.). Vorgelegt von Antje Schnoor aus Herdecke, 2014. 447 o.

Bánkuti Gábor